

exponálta kelet-európai drámában a hagyomány és a jelen dialektikájának kérdését — nélküle nem jöhetett volna létre Wyspiański dramaturgiája —, Krasiński pedig az *Istentelen Színjátékban* a nyugat-európai és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjait keverve olyan, alapjában problematikus művet alkotott, amelynek megoldatlansága végső soron azóta is újratermelődik.

3. A romantikát megelőző korszaktól a romantika utórezgéseinek korszakáig Kelet-Európában mindössze három színházi pillanat alakult ki. Az első a felvilágosodásban, 1790—94 között Varsóban, a második a múlt század tizes—harmincas éveiben Pesten, és a századfordulón Krakkóban. Ezekben a rövid időszakokban a színház és a dráma közel került egymáshoz, kevés kivételtől eltekintve a drámák bemutatóira nem kellett évtizedeket várni, illetve korábbi könyvdrámák nyertek helyet a színpadon. Különösen tanulságos a krakkói példa, hiszen Wyspiański volt az első, aki színpadra állította Mickiewicz és Slowacki előadhatatlannak ítélt műveit, ily módon rendezéseiben is, saját drámaiban is közvetlenül kapcsolódott a romantikus hagyományhoz. Lengyelországban ennek eredményeképpen olyan drámai mitológia jött létre, amelyre nincs példa a többi kelet-európai országban. Ahol a társadalmi változások túl gyorsan zajlottak le, illetve túl későn indultak, ezt a mitológiát egy-egy nagy tehetségű írónak egyedül kellett vagy kellett volna megteremtene — a nagy példa itt Krleza, akit ugyan nem lehet romantikusnak nevezni még abban az értelemben sem, hogy Wyspiańskihoz, majd Wikiewiczhez hasonlóan leszámolt volna a romantikával, jelentős fáziskéséssel mégis azt a feladatot vállalta magára, hogy megteremtse mindazokat a korszakokat, amelyek a horvát drámából kimaradtak.

A krakkói színházban — voltaképpen a reneszánsz óta először — létrejött a közönség és a színház teljes megfelelése, az az állapot, amelynek elemeit — jóval kevésbé koncentráltan — a reformkori Pest színházi pezsgése, a német, a magyar, a szerb előadások sokasága is tartalmazza. Mind a századforduló Krakkójában, mind a reformkor Pestjén magától értetődőnek látszott, hogy a színház — és vele együtt a dráma — aktuális események ábrázolását tekintse céljának. Igen jellemző Balog Istvánnak Pesten betiltott Karagyorgye-drámájának pályafutása — a dráma aktuális újsághírek alapján született —, vagy Wyspiański munkamódszere a *Menyegző* megírásakor. A nyilvánosság pillanatai ezek, azé a nyilvánosságé, amely nélkül jelentős színház nem jöhet létre. Ezeknek a rövid időszakoknak a vizsgálatához közönség-szociológiai felmérésekre lenne szükség, minthogy a színházi közönség ilyenkor meghatározó szerepet játszik a színházi előadás megteremtésében, közvetve pedig magában a drámáirásban is. A könyvdrámának szánt, vagy kényszerűségből sokáig csupán nyomtatott formában lappangó művekkel kapcsolatban enélkül is mondható ítélet és elvégezhető az elemzés. A színházi pillanatok esetében ez nem elegendő.

Spiró György

Az ember tragédiája egyetlen betűjéhez

Madách főművének, *Az ember tragédiájának* 1143. sora a szokványos kiadásokban így található:

„Csináljatok most már komédiát.” (Római szín)

Madách kézirata azonban ugyanezt a sort így hagyta ránk:

„Csináljatok most más komédiát.”

A kézirat tisztán tanúsítja, hogy a soron sem Madách, sem Arany János nem változtatott. A betűcsere tehát, nyilván, a szöveg nyomdai szedése során történt: a szedő, elnézésből, „r” betűt tett a kézirat „s” betűje helyébe.

A betűcserét a kiszedett szöveg korrektora, Arany János nem vette észre. Nem csoda, hiszen a szónak így is van értelme.

Nem vette észre a betűcserét Tolna Vilmos sem, egyébként igen gondos, 1923-as kritikai kiadásában.

Megállapítható, hogy *Az ember tragédiája* valamennyi magyar kiadásában „már” van „más” helyett.

Mikor 1972-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó megbízásából vállaltam a költő születése 150. évfordulójára megjelenő Tragédia-kiadás szövegének gondozását, újból átnézve betűről betűre a kéziratot, ezt a betűcserét is észrevettem, és természetesen az „r” helyébe visszaállítottam az eredeti „s”-t. Az 1973-as jubileumi díszkiadás óta a fenti sor így jelenik meg a Tragédia-kiadásokban.

A betűcsere ugyanis megváltoztatta, sőt meg is gyengítette a sor értelmét.

Az idézett locus előtt gladiátorok küzdelme folyik. Catulus gladiátora esik, életéért hiába „esd” — gazdája hüvelykmozdulatára és szavára, „recipe ferrum”, győztes ellenfele kivégzi.

Catulus most következő mondata „r” betűvel:

„Csináljatok most már komédiát”,

azt jelenti: a gladiátorok véres, halálos harca *dráma* volt, mostmár jöjjön *komédia*.

Az eredeti kézirat mondata azonban „s” betűvel:

„Csináljatok most más komédiát”,

azt jelenti: a gladiátorok harca is komédia volt, a hölgyek szórakoztatására, de mostmár vége van, jöhet tehát *más fajta* komédia.

A Római szín perverz, ledér légkörébe ez az utóbbi értelem illik bele. Ugyanezt az értelmet hitcesíti Catulusnak az esethez fűzött öt frivol sora is:

„Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.

Ki sajnálná e kis felzaklató

Jelenetet, szép hölgyek, tőletek,

Midőn a csók oly sokkal édesebb,

Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.”

Madách eredeti kéziratí szövege és a szerző jól átgondolt súlyosabb, logikusabb értelmezésének megőrzése megérdemli és indokolja az ilyen jelentéktelennek tetsző szövegromlás helyreigazítását is.

Szabó József